

ANTONIO GAMONEDA: LA CONSTRUCCIÓ DE L'OBLLIT

Dr. Jorge Fernández Gonzalo
Universitat Complutense de Madrid

Cita recomanada || FERNÁNDEZ GONZALO, Jorge (2011): "Antonio Gamoneda: la Construcció de l'oblit" [artícle en línea], 452°F. *Revista electrònica de teoria de la literatura i literatura comparada*, 4, 56-67, [Data de consulta: dd/mm/aa], < <http://www.452f.com/index.php/ca/jorge-fernandez-gonzalo.html> >

Il·lustració || Carlos Aquilué

Traducció || Sara de Pena

Article || Rebut: 24/09/2010 | Apte Comitè Científic: 05/11/2010 | Publicat: 01/2011

Llicència || Reconeixement-No comercial-Sense obres derivades 3.0 de Creative Commons

Resum || El nostre estudi tracta d'analitzar el concepte de memòria i oblit en la producció poètica d'Antonio Gamoneda a través d'obres com *Descripción de la mentira*, *Lápidas*, *Libro del frío* o *Arden las pérdidas*, en relació al període històric en què va viure l'autor.

Paraules clau || Oblit | Escritura | Franquisme

Summary || Our study attempts to analyze the concept of memory and oblivion in the poetic production of Antonio Gamoneda through works such as *Descripción de la mentira*, *Lápidas*, *Libro del frío* o *Arden las pérdidas*, in relation to the historical period in which the author lived.

Key-words || Oblivion | Writing | Franquism

0. La poesia d'Antonio Gamoneda

Antonio Gamoneda (Oviedo, 1931) va ser un poeta ««oblidat»» durant molt de temps pels manuals de literatura i antologies. No obstant això, els últims anys han servit per a rellançar-ne la carrera i situar-la amb la d'altres autors de la mateixa generació com Ángel González, Claudio Rodríguez o José Ángel Valente. L'obtenció del premi Cervantes el 2006 va servir per culminar una trajectòria que s'havia iniciat amb un grapat de poemes publicats en revistes sota el títol de *La tierra y los labios* (1949) i amb el llibre *Sublevación inmóvil*, accésit del prestigiós premi Adonáis, el 1960. No obstant això, molts dels seus llibres següents van patir o l'aturada de la censura, com és el cas de *Blues castellano* (que no es va publicar fins vint anys després d'haver estat escrit), o cert prestigi acadèmic no traduït en èxit mediàtic, com és el cas d'un dels seus principals poemaris, *Descripción de la mentira* (1977), sobre el que parlarem detingudament en aquestes pàgines. Els seus llibres més importants, *Libro del frío* i *Arden las pérdidas*, constitueixen un cop d'aire fresc a un panorama literari sovint arrelat a fórmules ja conegudes, a modes, però no a poetes autèntics, a obres de relleu.

Per això, l'autor d'Oviedo, fill adoptiu de Lleó, ha assenyalat amb freqüència que no s'adhereix al clima generalitzat de conformisme i resignació de les lletres actuals, i es manté distant respecte els discursos que s'embrollen en discussions sobre allò poètic, que dictaminen els límits entre grups, gèneres i espais dedicats a la poesia. Gamoneda s'ha mostrat inflexible a l'hora d'assistir a la fira i mercadeig d'autors, premis i moviments mediàtics, als fluxos de poder que exalcen i enderroquen mites moderns, a aquella facció comercial que mou la poesia i que obliga a una valoració econòmica, quantitativa, de les qualitats i dels teixits de les obres. L'obra del nostre autor no s'ha erigit mai sobre facilitats conciliadores envers el nostre públic, fent de vegades gala d'un barroquisme poc donat a concessions comercials. Si bé, en paraules d'Amaia Iturbide, «el barroco de Antonio Gamoneda, alejado de cualquier atisbo de retórica, es un barroco denso, exacto, un barroco soñado y siempre atento a la tensión limpia de la las palabras» (Iturbide, 2007: 96).

Un barroquisme, en certa manera, que trenca amb alguns dels motlles i cànons de la representació, que relega el llenguatge a una dimensió funcional i no representativa, i que es desentén, per això, dels principis que consoliden les bases del record, l'escriptura de la memòria. El nostre article versa sobre aquesta experiència de llenguatge, sobre aquesta pèrdua de referents que mou les produccions més madurades de Gamoneda i que fan de la seva paraula un intent de reescriptura, de deshabilitació dels poders i forces que han consentit a escriure la història mitjançant diferents

mecanismes de poder.

1. 1. Les formes de l'oblit

El tema de l'oblit és una constant en l'obra gamonediana i, sens dubte, una de les principals peculiaritats en serà que ens trobem davant un oblit d'arrels *històriques*, és a dir, no limitat a les vicissituds de la vida, a les experiències traumàtiques o a les fantasies d'evasió de l'individu. Malgrat que tot això no deixi de confabular en l'experiència poètica que ens presenta l'autor, sinó que les formes de l'oblit tal i com les assumeix el poeta constitueixen una forma de repulsió i rebel·lia, una sort de reescriptura transgressora l'únic fi de la qual és desestabilitzar els poders i els productes d'aquests, això és, el règim franquista i la seva versió dels fets en l'expressió present:

El retorno de lo reprimido, la recuperación de los huecos del olvido que se tejen en el espacio de la memoria, que sustentan los pilares del recuerdo, no implica la suplantación de los acontecimientos que tejieron la Historia, por otros, sino el intento de subvertir el relato del pasado que se hace, y que es, en todo caso, un relato de poder. No hay posibilidad de volver a habitar los huecos del olvido, de reintegrar la ausencia y lo usurpado al tiempo en que se vivió, pero sí de transformar, mediante su evocación reflexiva y crítica, el relato del presente (Lanz, 2009: 340-341).

En el seu llibre de memòries, el poeta afirmava aquesta necessitat de «penetrar en el olvido y hacer intelectual y sentimentalmente presente lo que parecía no estar ya en mí ni en nadie, reunirme, desnudo y único, con un yo mismo que, a la vez, es extraño» (Gamoneda, 2009: 236). La seva poesia constitueix un esforç per interrompre la memòria, per penetrar en l'oblit i descobrir, en aquesta absència, un mode de coneixement o saber: «Quizá soy transparente y ya estoy solo sin saberlo. En cualquier caso ya la única sabiduría es el olvido» (2004: 475). Llavors, quin tipus de coneixement suposa accedir a l'oblit? Quina classe de saber, associar a allò que, sense cap mena de dubte, semblaria una manca de saber, de coneixement, una espècie de blancor o buit que no té cap contingut? En certa manera, l'oblit actuaria com esborrador de les impostures del poder, de les fal·làcies de tot coneixement, una força enderrocadora que actua a tall de desajust i esborrament d'allò après. L'escriptura gamonediana, per tant, suposa una *escriptura de l'oblit*, una poètica de la *desmemòria*, més enllà del coneixement o interrompent-lo en la composició, en les categories i dimensions impostades, per a entregar-nos encara sense unir ni compondre la maquinària del saber, les filagarses descontextualitzades, els retalls de la memòria, del saber, del sentit, en una separació que no atén a relacions de cap tipus.

Apareix, per tant, en la seva poesia una crítica implícita a la *memòria*:

Mi memoria es maldita y amarilla como un río sumido desde hace muchos años.
Mi memoria es maldita. Más allá, antes de la memoria, un país sin retorno, acaso sin existencia:
hierba muy alta y dulce, siesta en la densidad: aquella miel sobre los párpados.
Era la exudación y se penetraba el tiempo. Los insectos se fecundaban sin cesar y la serenidad nos poseía. Pero aquel tiempo no existió: sucedió en la inmovilidad como la música antes de su división.
Mi memoria es maldita y amarilla como el residuo indestructible de la hiel. (2004: 182-183)

La maledicció de la memòria gamonediana es correspon amb les penúries del franquisme. Gamoneda sap, com Foucault, que el poder exerceix un efecte de dominació sobre tots els àmbits, inclosos, molt especialment, els nostres enunciats i textos: la memòria actua com a un discurs, com a un relat que està maleït des dels seus orígens pel lligam que té amb el poder, per la relació directa que manté amb les influències franquistes i per l'agressió que en suposen els dispositius de dominació. Dispositius no només institucionals o d'acció directa (persecucions, estat policial repressor, escola i universitats d'ideologia franquista) sinó també *discursius*. Una sèrie de discursos que afecten a totes les esferes del saber, de la nostra memòria, i que la poesia gamonediana, a mode de «innominada figuración espectral de lo histórico» (Rodríguez de la Flor, 2008: 8) hauria de vèncer mitjançant un *pacte amb l'oblit*: «*Está bien juventud, ¿por qué voy a olvidarte inútilmente? / Voy a pactar con tu desaparición y tú me serás dócil como manteca puesta sobre la garganta*» (2004: 191).

Què significa l'oblit per a Antonio Gamoneda? L'oblit actua a molts nivells, des d'una ruptura amb la pròpia memòria o amb els esdeveniments històrics fins a un abandonament de la *pròpia identitat*:

Quizá me sucedo a mí mismo. No sé quien pero alguien ha muerto en mí. También olía la desaparición y estaba amenazado por la luz, pero hoy es otro el cuchillo delante de mis ojos.
No quiero ser mi propio extraño, estoy entorpecido por las visiones. Es difícil
poner luz todos los días en las venas y trabajar en la retracción de rostros desconocidos hasta que se convierten en rostros amados y después llorar porque voy a abandonarlos o porque ellos van a abandonarme.
Qué
estupidez tener miedo al borde de la falsedad y qué cansancio abandonar la inexistencia y morir después todos los días. (Gamoneda, 2004: 465)

Nietzsche criticava aquesta dimensió de l'ésser humà lligada a la

memòria; la memòria suposaria una màquina, la missió de la qual és la d'unificar amb força la subjectivitat, una espècie d'eina per la supervivència que es construeix mitjançant la manipulació de les dades sensorials. Aquest engany, aquesta falsa estructuració de la informació rebuda, per als sentits s'estratifica i arriba a emmotllar tots els nivells de l'experiència, des del llenguatge fins a institucions superiors, des dels relats de la literatura fins a uns altres tipus de relats com la ciència, la filosofia o la història, construccions elaborades sobre els errors de la metafísica. El pensament i la memòria participarien igualment d'aquesta ««diégesis»», del relat i dels propòsits i encadenaments. I per tant, dels errors i relliscades. La paraula de Gamonedada tindrà, per tant, la pretensió de desbaratar o desconstruir aquella ficció històrica de la subjectivitat de la mateixa manera que la història.

A això respon el títol *Descripción de la mentira*. L'oblit, l'escriptura de l'oblit, es posa en relació amb aquella descripció/desconstrucció del record (la ««mentira»») i de les forces que cohesionen la subjectivitat. Per aquest motiu, en nombrosos punts d'aquest poemari s'aposta per una estructura enunciativa pivotant que es deixa lliscar entre entre el *jo*, el *tu* y l'*ell*, un altre que sempre és un *jo*, però un *jo* que es fa palès mitjançant un desdoblament, per un esquivament de la subjectivitat, un *jo* sense relat, sense diègesi, a mode de buit o empremta per una subjectivitat que no arriba a donar-se, que no arriba a construir-se en la seva totalitat.

Malgrat això, són molts els relats que es compleixen en la poesia gamonediana. Relats sobre la vida, sobre la infància de l'autor, sobre l'experiència de la mort i sobre els records de la pròpia infantesa en les penúries del franquisme:

Todos los gestos anteriores a la deserción están perdidos en el interior de la edad.
Imaginad un viajero alto en su lucidez y que los caminos se deshiciesen delante de sus pasos y que las ciudades cambiasen de lugar: el extravío no está en él mas sí el furor y la inutilidad del viaje.
Así fue nuestra edad: atravesábamos las creencias.
Los que sabían gemir fueron amordazados por los que resistían la verdad, pero la verdad conduje a la traición.
Algunos aprendieron a viajar con su mordaza y éstos fueron más hábiles y adivinaron un país donde la traición no es necesaria: un país sin verdad.
Era un país cerrado; la opacidad era la única existencia. (2004: 178)

L'oblit és per a l'autor una potència que des-escriu el poder del franquisme, les construccions apreses; l'escriptura de l'oblit actua com a contra-escriptura, com una no escriptura, sense la sintaxi de la narrativitat i sense els estigmes de la successió, la casualitat i l'estructura del relat. L'escriptura de l'oblit es reescriu en aquest interstici, en aquest espai immediat entre allò recordat i allò no

recordat, en aquella polleguera on les coses serien *transparentes*: «¿Qué harías si tu memoria estuviera llena de olvido? Todas las cosas son transparentes: cesan las escrituras y cae lluvia dentro de los ojos» (2004: 202). Sobre aquestes línies i uns altres versos del poeta escriu l'escriptora Guadalupe Grande:

El poeta como testigo de la memoria, de la memoria de lo que no tiene voz, como el testigo del olvido, de lo perdido que sigue ardiendo dentro de la visión, de lo extraviado en la luz y que, paradójicamente, sólo se puede recuperar en el reverso de esa luz, en el otro lado del párpado. Ha de llover sobre nuestros párpados, han de llover palabras sobre nuestros párpados para que podamos acercarnos a la visión del mundo, ha de llover sobre nuestros párpados, como sobre los juicios sumarísimos, para que la memoria no se llene de olvido. Y mientras esperamos esa lluvia, mientras esa lluvia de vocablos comienza a caer, el alto testigo que es la poesía de Antonio Gamoneda nos empuja suavemente hacia esa inminencia, le restituye a la palabra poética su carácter de testigo (Grande, 2009: 149-150).

No obstant això, l'autora s'equivoca en descartar la funció positiva de l'oblit en l'obra gamonediana, la capacitat de des-escriure la història que se'ns ha imposat i de trencar amb la cruïlla dels relats que configuren allò après. No es tracta, per tant, de compondre poesia com a testimoni, malgrat que en el llibre *Lápidas* sí podem trobar relats en aquesta línia (però sota la terrible llosa de la làpida que dóna nom al títol), sinó de trencar amb els fluxos de poder que determinen la nostra història, els encreuaments de relats que no ens pertanyen i que no podem controlar, les trames que configuren la narrativitat de la nostra pròpia vida. En el paràgraf de l'autor, la pluja actua com a força esborradora del signes de la memòria, com a ruptura amb la diègesi del record i no com escriptura o com a una «lluvia de palabras». La paraula poètica, en tot cas, hauria de ser vista com a una *pluja d'emprentes*, com a una força que forada els discursos o els inverteix. En certa manera, l'oblit constitueix un retorn a la pàtria de la infància, aquella que no ha estat construïda amb la mentida, des de les veladures de les paraules i els discursos dels vencedors. El poeta es veurà empès a «atravesar el olvido» fins arribar a «los desvanes de la infancia», lloc recòndit de la memòria, llavor per a aquella memòria blanca (2004:338), sense records, constituït per la infància i que encara no haurà hagut de dibuixar-ne a les pàgines els horrors del franquisme:

En los desvanes habitados por palomas cuyas alas tiemblan entre
tinieblas y cristales
veo la pureza de rostros que se forman en la lluvia y
lágrimas sobre úlceras amarillas.
Son los desvanes de la infancia. Voy
atravesando olvido. (2004: 417)

El poeta descriu aquest oblit com un territori, una llar o pàtria, el lloc

previ a la traïció; traïció dels sentits i dels relats del record, traïció també dels vencedors franquistes respecte els seus veïns: «El olvido es mi patria vigilada y aún tuve un país más grande y desconocido» (2004: 221). El crític i poeta Miguel Casado assenyalava la capacitat d'Antonio Gamoneda per escriure el poema sense l'estructuració del relat: els fets apareixen fragmentats en sensacions, apareixen detalls que no permeten compondre una escena, que remetent a un context totalitzador, gràcies als quals es transporten «ecos de tiempos anteriores»: un nucli obsessiu absorbeix els diferents nuclis de la narració per «interioritzar» el conjunt (Casado, 2004:580).

Observem un exemple de no-relat al següent fragment:

Las hortensias extendidas en otro tiempo decoran la estancia más arriba de mi cuerpo.
He sentido el grito de los faisanes acorralados en las ramas de agosto.
Un animal invisible roe las maderas que también están más allá de mis ojos
y así se aumenta la serenidad y prevalece el olor de la mostaza que fue derramada por mi madre. (2004: 195)

Sembla que el poeta ha reunit varies escenes per a (des)compondre el relat de la seva vida: unes hortensies, el crit dels faisans, la mostassa vessada per la mare... No importa quins fragments pertanyen a la vida real del poeta o quins no; de fet, és aquesta incertesa entre què ens confirma i què pertany a la imaginació, o ha estat potenciat per aquesta, el que manté encertadament enlaire la nostra lectura. S'obren buits, lapsus de temps no resolts, que trenquen amb la narrativa, que separen cadascun dels versos amb illots comunicats. «Se construye el olvido» mitjançant aquest accés a la memòria que no acaba per complementar-la sinó que ressalta encara més els espais en blanc que queden entre els records. Les paraules es tornen metàfores d'un buit, presències per assenyalar aquest res que trenca amb la nostra memòria. Les paraules «señalan» l'oblit.

El règim dictatorial que li va tocar viure al nostre autor s'havia servit de l'oblit per deshabilitar la memòria històrica i reescriure el passat recent dels supervivents al desastre de la Guerra Civil. El nou relat del mite franquista està reflectit en tota l'aparatososa i impostada dimensió en el llibre *Descripción de la mentira*, especialment eloqüent en el títol, subtilment desplaçat de la queixa o de la rebel·lia més simple, per entregar-nos, mitjançant aquest desviament del «olvido del olvido», una certesa que, fins a cert punt, constitueix l'absència d'una veritat impostada, una retòrica de la desaparició que arremet contra els discursos de poder d'èpoques precedents. És justament aquesta distància (el llibre data del 1977) el que permet l'escriptura per la contraescriptura; heus aquí el poder de l'oblit: no escriure la història, sinó «describirla»:

Sólo el silencio, el cese de toda escritura puede plasmar el lenguaje del olvido; sólo el silencio puede constatar la presencia del hueco, del vaciado, de la destrucción, de la verdad elidida y usurpada sin construir una nueva falsedad, sin rellenar esa ausencia con una nueva mentira. «Cesan las escrituras» y las palabras se tornan «palabras incomprensibles». El silencio se convierte entonces en la palabra del olvido, que dice la ausencia sin falsearla, que hace presente lo elidido en su propia ausencia (Lanz, 2009: 350).

Gran part de la poesia gamonediana es construeix contra aquest espai de la realitat que és sempre una herència impostada, un relat après, i juga a fer contorsions amb les pròpies paraules a l'espai buit de la pàgina, eludint a allò invisible, a allò irreal com a potència que desescriu el relat fictici que ens ha imposat falsament:

Esta hora no existe, esta ciudad no existe, yo no veo estos álamos, su geometría en el rocío.
Sin embargo, éstos son los álamos extinguidos, vértigo de mi infancia.
Ah jardines, ah números. (2004: 341)

L'abisme entre la maduresa i la infantesa és un tema destacat en aquest enfrontament del poeta amb les teranyines de la pròpia memòria. No obstant això, com torna a assenyalar Casado (2009:241), el poeta ha passat del «ver» a la «visión», una visió que interioritza, al temps que «intensifica» («hace arder», en la terminologia del seu pensament simbòlic) la vida com a pèrdua. De nou estem donant una marrada per a atraure el títol gamonedianà *Arden las pérdidas* al nostre discurs. La imaginació vivifica el passat però sota la premissa del seu ardor, de l'escritura posada en relleu, donant plena presència a les paraules, a l'atracció semàntica i imaginativa. La memòria no pot suportar-se sinó per l'oblit que és la poesia, pels seus trencaments i fabulacions, per la dimensió llegendària que fa del record una ficció destinada a l'oblit del poema.

La poesia no podrà alliberar la memòria, no podrà xifrar els fets reals del passat o del present, no podrà dir mai més aquelles experiències de la infantesa que semblen ja producte dels girants laberíntics de la memòria. A canvi, la poesia és allò que permet reconduir l'oblit, activar els buits, els buits que ens depara la constitució històrica de la nostra identitat, donar paraules als espais de la percepció innominats, a les instàncies increïbles del record i de la mirada: «He oído la campana de la nieve, he visto el hongo de la pureza, he creado el olvido» (2004: 308). Es canvia així la realitat de les paraules sobre el paper, dels símbols, per la irrealitat del nostre espai vital; es delata, en aquesta propensió de la poesia a materialitzar-se i a colar-se entre les coses, en un món de coses com els àlbers o les pedres, que potser la realitat no era el que pensàvem, que no podem rescatar l'esdeveniment, sinó xifrar, a través dels signes substitutius, aquella distància que ens separa del fenomen. L'oblit es lliga a una

impossibilitat: impossible oblidar, en efecte, en la mesura que l'oblit ens separa d'allò oblidat per un esborrament, per una empremta de l'empremta, una distància amb allò que ja s'ha distanciat entre les costures de la memòria; una sort de retracció, ens diu Casado:

memoria y olvido siguen siendo opuestos; pero no lo son en el sentido normal, excluyente, en que lo recordado no puede estar también olvidado, pues esta memoria *está llena de olvido*. Mientras la *memoria* se encuentra gobernada por la conciencia, es el recinto que guarda sus verdades y la crudeza de sus discursos, el *olvido* parece ser en Gamoneda un hálito de huellas –«siento la suavidad de las palabras olvidadas»–, un depósito sentimental y sensitivo que permite vivir. Tejiéndose como en una red con los demás términos, el *olvido* tiene mucho como de elección voluntaria que se acerca al campo de otra palabra básica, la *retracción* (Casado, 2009: 104, cursiva en el original).

Gamoneda escriu el seu oblit. La poesia obre el canal de la diferència, ens deixa els pòsits d'allò no estructurat, un no discurs que sura a les aigües de la memòria sense arribar a submergir-s'hi: escriure és oblidar, és construir el nostre oblit, és embastar una ficció, la ficció d'uns buits que, a partir d'allà, totes les interpretacions pretendran acotar, reomplir amb el poder de la paraula. Ens trobem llavors davant una sèrie de textos que s'elaboren contra la història oferint-nos no una altra visió, sinó l'absència de versió, el mirall trencat d'aquest transcurs de temps i la màquina insuportable de la subjectivitat. Una poesia, per tant, per desmantellar la gruixuda capa de pols sobre els discursos, amb la fi d'atènyer, no la puresa (igualmente ulcerat, insisteix l'autor) sinó la desaparició de tot discurs, de tota imposició memorística de la veritat, del jo, dels altres, de tants i tants relats que es van voler escriure a costa del poder, a costa de la sang i de les penúries d'aquells a qui estaven destinats.

2. Conclusions

La poesia d'Antonio Gamoneda constitueix un enfrontament directe amb els esdeveniments històrics del franquisme. Al llarg de la seva obra veiem com els temes es modulen, com la memòria rescata o oculta, restitueix o desarma els records, els reescriu des de les eines de l'equipatge líric dels versos o despulla la veu per sentenciar directament que «Cuanto ha sucedido no es más que destrucción» (2004: 192). L'obra del nostre autor es balanceja, així, entre la construcció de la memòria i la construcció de l'oblit, per dir-ho d'alguna manera, el que empeny de vegades a estimar el relat des dels dispositius de la narrativitat més convencional («Mi cuerpo pesa en la serenidad y mi fortaleza está en recordar», 2004: 179), o a desconstruir els girants de la pròpia memòria i elaborar-ne una mostra de l'oblit («Me he extenuado inútilmente / en los recuerdos y las sombras», 2004: 455). La paraula poètica denuncia com la

nostra versió d'allò real està fortament vulnerada per una sèrie de mecanismes que s'apropien dels esdeveniments al nostre voltant, que construeixen la nostra realitat. L'existència és un intertext, encreuament de discursos, experiència bio-gràfica, vida feta de traços, escriptura; no obstant això, la poesia gamonediana provarà de trencar amb el poder del relat, de la paraula i la memòria, en allò que Gamoneda assenyala com una «construcción del olvido».

Bibliografía

- CASADO, M. (2004): «Epílogo. El curso de la edad», en Gamoneda, A., *Esta luz. Poesía reunida 1947-2004*, Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- CASADO, M (2009): *El curso de la edad. Lecturas de Antonio Gamoneda*, Madrid: Abada.
- GAMONEDA, A. (2004): *Esta luz: poesía reunida (1947-2004)*, Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- GAMONEDA, A (2009): *Un armario lleno de sombra*, Barcelona: Galaxia Gutenberg.
- GRANDE, G. (2009): «Un hombre con bajo el párpado una luz», en Saravia, R., ed., *El río de los amigos. Escritura y diálogo en torno a Gamoneda*, Madrid: Calambur, 145-150.
- LANZ, J. J. (2009): «La memoria y su silencio: Descripción de la mentira (1977), de Antonio Gamoneda, y la memoria callada del franquismo y de la transición», en *Las palabras gastadas. Poesía y poetas del medio siglo*, Sevilla: Renacimiento, 337-360.